

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)''17/19''+94(438)

Чубіна Т.Д., Черкаський державний технологічний університет

Чубіна Тетяна Дмитрівна (1972 р. н.). У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К. Винниченка. Кандидат історичних наук, доцент. Докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Автор понад 40 наукових публікацій. Основна проблематика досліджень – становище та розвиток національних меншин в іноетнічному середовищі, проблема міжнаціональних відносин та механізми формування національних діаспор, роль особи в історії.

Місце особи в історії (на прикладі представників роду Потоцьких)

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

A man is an element of any form of sociality from the earliest communities to the modern civil and political super systems. That is why the glance on the historical processes and society is inseparable from studying of definite personalities and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution to the Ukrainian history and culture.

На порозі XXI століття українсько-польські міждержавні політичні, економічні, наукові й культурні відносини стали прикладом добросусідства і партнерства у Європі та світовому співтоваристві. Запорукою таких стосунків є продеклароване у 90-ті роки своєрідне покаяння і зрозуміння в інтересах обох народів усіх негараздів, несправедливостей, що чинилися на шляху десяти сторіч їх співжиття. В цьому процесі відіграють важливу роль українська та польська історичні науки, які докладають чимало зусиль, щоб з позицій об'єктивізму та історичної правди переосмислити усі події та явища минулого й сьогодення в стосунках між країнами.

Виходячи з вищевказаного, слід відмітити, що сьогодні існує об'єктивна необхідність дослідження роду Потоцьких, як з пізнавальної точки зору, так і з потреб наукового, неупередженого висвітлення їх життя та спадщини в контексті українсько-польських взаємин, оскільки через ідеологічну

заангажованість радянської історіографії спеціальних досліджень з даної проблеми здійснено не було. Актуальність вивчення життєдіяльності роду Потоцьких підсилюється тим, що їх громадянська позиція та спадщина співзвучні нашому часу, варті вивчення, розуміння й належного висвітлення.

Мета даної статті полягає в тому, щоб, показавши місце особи в історії, з'ясувати невідомі і маловідомі сторінки життя і діяльності Потоцьких, їх внесок у розвиток історії та культури України, й, відкинувши раніше сформовану до цієї родини ідеологічну упередженість, науково реабілітувати, об'єктивно визначити, оцінити її місце і значення в українсько-польських стосунках того періоду в сучасній українській історіографії.

Фрагментарні згадки про родину Потоцьких, як у польській, так і у вітчизняній історіографії [1], а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії даного роду спонукали автора до даної наукової розвідки.

Якщо сутнісні сили людини окреслюють її можливості, то історія людства постає виявленням реальності людини. Якщо ми бажаємо знати, що таке людина, якими є її справжні прояви, то повинні звернутися до історії. Але реальний хід історії не лише підносить, а й принижує людину, не лише сприяє виявленню її можливостей, а й обмежує їх. У цьому аспекті історія людства постає водночас як фонтанування людських потенцій, так і велике кладовище людських сподівань, розпочатих, але незавершених задумів, не виправданих захоплень і т.ін.

Стосовно окремої людини історія являє собою не лише життєву школу, перелік історичних осіб, дії яких викликають захоплення і бажання їх наслідувати, а й неможливість такого наслідування. Бо, з одного боку, історичні умови змінились, і діяти так, як діяли історичні особи, неможливо та й немає сенсу. З іншого боку, як відомо, люди радше вчать на власних помилках; помилки людей історично минулого малокорисні. Кожне покоління, яке виходить на арену історії, починає діяти з упевненістю у своїй неповторності та оригінальності, а не з усвідомлення себе ланкою в історичному русі поколінь. Коли ж нарешті воно усвідомлює саме таку свою якість, воно помічає, що вже здійснило масу помилок і змушене поступатися місцем новому поколінню.

У наш час майже безсумнівним постає твердження, що історія є результатом діяльності людей. Але й притому досить поширеним є уявлення, що за поверхнею історичних дій лежать деякі невидимі рушійні сили, приховані чинники, які виконують свою “роботу” щодо здійснення деяких вищих задумів або програм. Людину в даному випадку розглядають лише як виконавця цих задумів або програм, як “дійову особу” у драмі історії. Якщо ж ми звернемося до історії філософії та суспільної думки, то побачимо, що найчастіше історію розглядали саме в аспекті підпорядкованості дій людини законам долі, фатуму, божественному промислу або так званому “субстанційним” чинникам історичного процесу, як-от – розвиткові світового розуму, абсолютної ідеї, волі та ін. В усіх подібних випадках справжнім суб’єктом історії (тобто самодіяльним носієм активності) поставала не людина, а перелічені основи історичних звершень.

Попри всю заплутаність проблеми суб’єкта та рушійних сил історії можна констатувати деякі принципові моменти в її можливому висвітленні.

Не викликає сумніву те, що поза життям та діями реальних людей ми не можемо вести розмову про людську історію. Звідси випливає, що в історії реально відбувається тільки те, що

проходить через людські дії або вступає з ними в певний зв’язок.

Розуміння суб’єкта історії як особи, що концентрує у собі людські властивості та соціальні відносини, дає можливість досить послідовно і несуперечливо розв’язувати деякі фундаментальні проблеми про співвідношення людини та історії, особи та історії, історії та свідомих намірів людини.

Оскільки особа постає суб’єктом історії, то й людські маси ми повинні розглядати крізь призму їх особистих виявлень: що являють собою ці маси за складом, рівнем знань, настроями, хто і як їх організовує тощо. У зв’язку з останнім окреслюється роль видатних осіб в історії: вони постають, з одного боку, виразниками актуальних запитів соціальних відносин, а з іншого, – виявленням непересічних здібностей та можливостей людини.

Людини немає поза суспільством та суспільною історією, але історія також неможлива без людини або тоді, коли вона діє проти людини. Ясно, що людину та історію не можна відірвати одне від одного, але їх протиставлення не є надуманим. В певні часи та за певних обставин люди повинні жертвувати собою задля збереження певних історичних надбань або задля того, щоби історія мала продовження. Тобто бувають ситуації, коли історія виявляє себе вищою за людину та її долю. Але так само інколи питання стоїть інакше: або людині буде належати те, що здобує історією, або історія буде деградувати разом із деградуванням людини.

Таке взаємне дистанціювання людини та історії засвідчує те, що в їх зв’язках вони несуть на собі різне змістове та смислове навантаження. Людина постає реальним та єдином можливим чинником історії, бо саме вона продукує певні дії та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. В цьому плані історія постає як розгортання внутрішніх можливостей людини. Все, що відбувається в історії, насичено людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями та ін. З іншого боку, історія спеціалізує людину, і остання постає завжди як людина певної епохи, певного історичного типу суспільства; навіть у фаховому відношенні людина історично зумовлена. Історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона людину обмежує, вводить в конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. А якщо історія обмежує людину, то це значить, що вона не виявляє всіх її можливостей, а тому постає у своїй конкретності чимось вужчим від людини, перспективно націленою на можливу повноту людини.

Проте в певному плані історія і суспільство завжди більше, ніж окрема людина, бо вони: а) надають простір для різноманітних людських реалізацій великій кількості людей, а не лише окремим індивідам; б) зберігають та фіксують своїми структурами досвід попередніх поколінь; в) прищеплюють окремим індивідам різноманітні інтереси, що виходять за межі їх суто індивідуальних життєвих потреб; г) нарешті, формують цілі та смисли, які перевершують окремі людські життєві горизонти і приводять до того, що досить часто людина бачить своє основне завдання в служінні історії та суспільству.

Накопичуючи та зберігаючи здобутки культурної діяльності різних поколінь, історія демонструє окремій людині величезний діапазон людських проявів, тобто демонструє, що може людина та в яких виявленнях вона постає дійсною. Все це не викликає сумніву, але в історичних дослідженнях законно фігурує питання: чи можемо ми використовувати термін “історія” так, ніби йдеться про якусь реальну особу, тобто чи справді історія щось робить? Якщо проаналізувати питання про дійовість історії, то суто логічно можна обґрунтувати дві можливі відповіді на зазначене питання. З одного боку, є підстави для того, щоб подати історію в якості особливої дійової особи, адже відомо, що певна спільність живих осіб (чи-то в тваринному світі, чи-то в суспільстві) утворює деякий особливий організм, де починають діяти такі закони, які не проявляють себе на окремих індивідах цієї спільності. Наприклад, виникає потреба в узгодженні масових дій або в механізмах взаємних стосунків. Отже, є підстави вважати велику спільність людей, які тривалий час здійснюють спільні дії, особливим самостійним організмом, який вимагає від своїх складових одиниць підпорядкування його функціональним законам. З іншого боку, як вже зазначалось, в історії не відбувається і не може відбутися нічого поза реальними діями реальних людей. Більше того, власне історія може мати реальність лише тоді, коли люди пам’ятають про минуле.

Людина виступає в суспільному як елемент соціальної системи, як представник різноманітних соціальних утворень, соціальних спільнот, соціальних інститутів та організацій. Тому найважливішими проблемами в даному аспекті є проблеми інтеграції особистості в різні соціальні спільноти, процеси взаємозв’язку особистості і суспільства, особистості і соціальної групи чи спільноти.

Будучи елементом всіх без виключення соціальних спільнот всіх соціальних систем, особистість сама виступає як складна система в сукупності всіх своїх численних соціальних якостей.

Особистість досліджується в історичній теорії як об’єкт з боку суспільства та його структур. Саме цей аспект включає в себе проблеми формування особистості, розвитку її потреб під впливом певної культури, через взаємозв’язок з певними соціальними спільнотами, а також проблеми виховання, освіти, соціалізації особистості.

Особистість виступає не лише об’єктом, пасивним продуктом обставин, але й суб’єктом суспільних змін, діючою істотою, творцем соціальних спільнот і суспільного розвитку, джерелом суспільного життя.

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростішої спільноти до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство невіддільний від вивчення окремих особистостей та певних родин.

З середини XVI ст., після Люблінської унії, на землі Брацлавщини активно переселяються представники польських магнатських родин. Вони одержували тут королівські пожалування – староства; крім того саме ці діячі обіймали майже всі ключові адміністративні посади в Подільському і Брацлавському воєводствах – воєвод, каштелянів та суддів. В якості великих гетьманів коронних та польних вони очолювали збройні сили Речі Посполитої. Оцінка діяльності цих людей досить неоднозначна, однак безглуздо не помічати їх безперечного внеску у історію України. Відтак, ми маємо намір розповісти про один з таких польських магнатських родів, а саме про рід Потоцьких [2].

Потоцькі – польський рід герба Пилява, який пізніше одержав графський титул. Герб Пилява являє собою два хрести у блакитному полі, третій хрест зображений наполовину [3]. Згідно легенді, цей герб був дарований королем Владиславом Кучерявим лицарю Зарославу, предку Потоцьких. Політичної могутності ця родина набула в середині XVI століття, коли четверо братів – Якоб, Ян, Стефан і Анджей Потоцькі були наближені до королівського двору тодішнім канцлером Яном Замойським [4]. Щоправда, невдовзі Потоцькі і Замойський посварились, і дві родини ворогували багато десятиліть. Брати Потоцькі активно розповсюджували свою владу на Поділлі та Брацлавщині. Ян, Стефан і Якоб в різні роки займали посаду брацлавського воєводи, крім того Якоб Потоцький (як і Анджей) був кам’янецьким каштеляном.

Наступна генерація Потоцьких дала двох великих гетьманів коронних. Один з них, Миколай Потоцький, показав себе вмілим воюючим. Він воював з турецькою армією під Бушею і Цецорою (1620 р.), потрапив у полон. Після звільнення командував польськими

військами на Поділлі і в 1627 р. розбив поблизу Бара татарський загін. Шість років по тому М.Потоцький виграв у татар важкий бій під Кам'янцем. В 1646 р. він став великим гетьманом коронним, і на цій посаді йому довелося зіткнутись через два роки з повстанською армією Б.Хмельницького. Козацькі полководці виявились більш вмілими на полі бою – війська Миколая Потоцького в корсунській баталії перестали існувати, а сам він потрапив до татарського полону. Військова кар'єра М.Потоцького на цьому фактично завершилась [5].

Більше пофортунило двоюрідному брату Миколая – Станіславу Потоцькому на прізвисько Ревера. Цей представник родини Потоцьких провів у своєму житті 46 переможних битв. На посаді брацлавського воєводи і кам'янецького каштеляна він обороняв від кримчаків Бар і Хмільник. Згодом за заслуги перед Короною йому були жалувані барське, кам'янецьке і летичівське староства. У 1654-1667 рр. Станіслав Ревера Потоцький командував армією Речі Посполитої [6]. Не відставали від батька і сини Станіслава Потоцького Анджей і Щенний (Фелікс) – Казимир. Анджей в кінці XVII століття обіймав посади київського воєводи і гетьмана коронного. В його активі перемоги над татарською кіннотою на Поділлі під Гусятином, Чортковим, Ягельницею. Щенний Казимир також побував не в одній битві, зокрема, у 1683 р. поблизу Немирова він розбив ногайські загани. У 1702 р. Щенний став великим гетьманом коронним, але помер через три дні після призначення.

Представник наступного покоління дому Потоцьких, Юзеф [7], пан на Станіславі і Немирові, є фундатором гетьманської (тульчинської) лінії роду, т. зв. Срібної Пиляви. Зупинимося на трьох діячах цієї гілки Потоцьких. Отже, Юзеф Потоцький, воєвода київський, прихильник саксонських королів на польському троні. В серпні 1737 р., у вирі турецької війни, він приймає у своєму замку Немирів дипломатів Росії, Англії, Австрії, Голландії, Туреччини. В дипломатичних документах ця акція стала іменуватись Немирівський конгрес. Поступово Юзеф Потоцький починає здійснювати самостійну політику, вступає у протиріччя та конфлікти з королівським двором і сеймом і навіть намагається налагодити сепаратні зносини з турецьким урядом. Після смерті примаса Теодора Потоцького (1738 р.), представника лінії Золотої Пиляви, Юзеф разом з братом Міхалом став главою родини Потоцьких.

Його сина Франтішека-Салезія називали вже “українським корольком”. Один з наймогутніших можновладців, він зумів приєднати до своїх багатств чималі землі

родини Калиновських. З 1751 р. Франтішек очолив “дім” Потоцьких [8]. Повний титул Франтішека-Салезія Потоцького: власник Кристинополя і Китайгорода, Тарганова, Дукли, Нестервара, Брацлава, Могилева, Косова, Віткова, Лесичого, Переспи, Браїлова, Воряжа, Струсова, Умані, Хоросткова, Стоянова, Вижгорода і т. д. Ротмістр гусарської хоругви, полковник військ коронних, староста бельський, сокальський, гайсинський, звенигородський, рябчицький, барський і яблонівський; тенутаріуш в Мунтаві, Фурманівці, Пшевроті, Опаліні, Реклінці, Серебрині, Клусові і Стельменці; кравчий великий коронний, писар коронний, воєвода волинський і київський, кавалер Білого Орла. В кінці 60-х років XVIII століття Франтішек Потоцький брав діяльну участь у барській конфедерації, помер у 1772 р.

Станіслав Щенний Потоцький – останній впливовий державний діяч тульчинської лінії родини Потоцьких. У 1789 р. став генералом артилерії коронним, обирався посланцем Брацлавського воєводства на Чотирьохрічний сейм. Станіслав Щенний завжди обстоював давні свободи і шляхетську республіку, тому не сприйняв ідей польської Конституції 1791 р. Все це привело його до Тарговицької конфедерації, акт якої був прийнятий 19 травня 1792 р. в Тульчині. На посаді маршала Тарговицької конфедерації Потоцький залишив чималий рукописний спадок, що дає змогу досить добре розуміти суть його діяльності. Подальша політична доля С.Потоцького виявилась невдалою. Він виступив прихильником поділів Польщі і входження її до складу Російської імперії. В результаті Станіслав Щенний втратив політичний авторитет у Варшаві і не придбав його у Петербурзі. Останні роки свого життя цей “некоронований король” провів у своїх маєтках в Умані і Тульчині, де й помер в 1805 р. [9].

Потоцький Ян (8.3.1761 р. – 2.12.1815 р.) – польський історик і письменник, граф [10]. Народився у с. Пикові (тепер Калинівського району Вінницької області). Опублікував французькою мовою ряд праць, в яких є зведення відомостей античних авторів з питань стародавньої і середньовічної історії слов'ян та історії географії Східної Європи, у т.ч. і України: “Дослідження про Сарматію” (т.т. 1-4, 1789-1791 рр.), “Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян” (т.т. 1-4, 1796 рр.), “Стародавня історія Херсонської губернії” (1804 р.), “Стародавня історія Подільської губернії” (1805 р.), “Стародавня історія Волинської губернії” (1805 р.). У своїх працях Потоцький, зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філософському романі “Рукопис, знайдений в Сарагосі” Потоцький пропагував філософські

ідеї французьких просвітителів XVIII ст. [11].

Потоцький Анджей (10.6.1861 р. – 12.4.1908 р.) – польський політичний діяч в Галичині. Народився у Кжешовіцах Краківського округу (тепер Польща). Походив з роду Потоцьких. Син Альфреда Потоцького. Був депутатом віденського парламенту галицького сейму (у 1901-1903 рр. – маршалом сейму), з 1903

р. – намісник Галичини. Виступав проти задоволення національних вимог українського населення у Галичині, підтримував москвофільську течію в суспільно-політичному житті краю. Під час виборів до галицького сейму в 1908 р. Потоцький намагався шляхом виборчих порушень політичного терору не допустити в крайовий парламент представників українських

ЛІТЕРАТУРА

1. R. Caillois. Dzieje człowieka i książki. Tłum. L. Kukulski. – Warszawa, 1967; W. Kotwic. Jan hrabia Potocki i jego podróż do Chin. – Wilno, 1935; Brückner A. Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe. – Warszawa, 1911; Портретная галерея русских литераторов, журналистов и других замечательных людей / Изд. А.Э. Мюнстера. – Спб., 1859; Енциклопедичний довідник “Митці України”. – К, 1992; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2002 та ін.
2. Bibliografia Krystynopola i Potockich. – Kraków, 1938. – S. 3-16.
3. Расщупкін О.І. Кам’янець-Подільський: Ілюстрований нарис. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 22.
4. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 779-780.
5. Там само. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 105-106.
6. Там само. – S. 140-148.
7. Там само. – S. 67-68.
8. Там само. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 825-826.
9. Там само. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 183-200.
10. Chojecki E. Krótka wiadomość o życiu i pismach Jana hr. Potockiego, w: Potocki J. Rękopis znaleziony w Saragossie. – Lipsk, 1857. – S. 7.
11. Довідник з історії України / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – С. 415.
12. Там само. – С. 414-415.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.2005 р.